УДК 631.11.

М. В. Щурик,
д. е. н., професор, проректор з наукової роботи,
Івано-Франківський університет права ім. Короля Данила Галицького

ЕКОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ЗЕМЕЛЬНИХ ГОСПОДАРСТВ НАСЕЛЕННЯ: МАКРОРЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Досліджено організацію земельного господарства громадянами в аграрному секторі Карпатського макрорегіону. Наголошується на потребі в об'єднанні та укрупненні земельних паїв з метою поліпшення їх екології. Обгрунтована необхідність поділу господарств населення на три групи. Запропоновано заходи деприватизації земель дрібних власників. Визначено за необхідне запровадити постійний моніторинг за станом екології земель домогосподарств.

The article researches the organization of the land economy by citizens in the agricultural sector of the Carpathian macroregion. It is proposed the necessity of the union and consolidation of the land shares with the aim of the improvement of their ecology. It is grounded the necessity of the division of the economy of the people into three groups. It is proposed the measures of the deprivatization of the lands of small owners. It is necessary to organize the constant monitoring of the ecology of the lands of the households.

Ключові слова: екологія, домогосподарства, паювання, приватизація, дрібноземелля, інтеграція, сталий розвиток.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Відтворення земельних ресурсів господарствами населення недостатньо враховує їх екологічний стан. Нині селяни не володіють інформацією щодо фізичного, хімічного, біологічного стану належних їм земельних ділянок. Невідомим залишається також стан їх екології. Рівень забрудненості та засміченості залишається поза увагою місцевих органів влади.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ПУБЛІКАЦІЙ

Відомо, що аграрна та земельна реформи, які стали своєрідним полігоном у Карпатському макрорегіоні, призвели до корінних трансформацій земельного фонду колишніх колгоспів і радгоспів. Йдеться про зміну власника землі, запровадження приватного землеволодіння господарств населення внаслідок роздержавлення, паювання та приватизації сільськогосподарських угідь. Зазначені перетворення призвели до перерозподілу продуктивних земель у АПК Карпатського макрорегіону на користь домогосподарств, які мають у підпорядкуванні близько 80% сільгоспугідь.

Нинішній рівень відтворення земель громадянами на селі не забезпечує очікуваних позитивних результатів, оскільки недостатньо сформованою залишається система управління та сприяння розвитку дрібним земельним господарством місцевими та державними органами. Систему сприяння господарствам населення доцільно формувати за такими напрямами: поліпшення інституціонального середовища розвитку малих форм господарювання в сільському господарстві (тут важливе місце має займати активізація кооперативних процесів); залучення господарств населення до програм державної підтримки аграрного сектора і сільського розвитку; заохочення господарств населення до програм державної підтримки аграрного сектора і сільського розвитку; заохочення особистих селянських господарств до трансформації у підприємницькі формування [1]. Потреба втручання в приватизаційні процеси державних структур, місцевих органів самоврядування зумовлена, в першу чергу, характером земельних відносин, який значною мірою відрізняється від епохи зародження капіталізму. Про це переконливо засвідчує досвід країн Європи. Сучасна приватна власність на землю в розвинутих країнах далеко не та, яка була в епоху раннього капіталізму, коли вона встановлювалася в найбільш абсолютній формі й не передбачала державного втручання в права землевласників [2, с. 104].

Державне втручання у трансформаційні процеси приватизації, на думку багатьох відомих учених, пояснюється багатьма причинами. В їх числі на особливу увагу заслуговує погіршення екології аграрних угідь. Йдеться про те, що саме держава, місцеві органи самоврядування повинні радикально вплинути на поліпшення екологічного стану земель сільськогосподарського призначення. В Концепції національної екологічної політики України на період до 2020р. офіційно визнано, що в Україні мають місце найвищі в Європі рівні розораності земель, споживання водних ресурсів, вирубування лісів, що антропогенне та техногенне навантаження на довкілля в кілька разів перевищує відповідні показники в розвинутих країнах світу і продовжує зростати [3, с. 27].

Потреба поліпшення екології земельних ресурсів зумовлена також посиленням глобалізаційних та інтеграційних процесів в Україні. Стратегія та перспективи розвитку вітчизняного аграрного сектора значною мірою визначається змінами, що мають нині місце в аграрному секторі багатьох високорозвинутих країн. Інтеграція агропромислового комплексу в світову економіку потребує дотримання чинних у світі вимог екологічної безпеки, зменшення ресурсоємкості сільськогосподарської продукції та підвищення на цій основі її конкурентоспроможності[4, с. 50]. Запровадження міжнародних вимог і стандартів у процеси, пов'язані з використанням, збереженням, поліпшенням, охороною земель аграрного сектора та покращенням їх екології, потребує використання диференційованого підходу. Йдеться про вирішення зазначеного завдання в розрізі найважливіших та найголовніших користувачів і власників угідь. У Карпатському макрорегіоні, як нами зазначено вище, переважаюча частина аграрних земель знаходиться нині в підпорядкуванні господарств населення. Стан екології, можливості її поліпшення та покращення домогосподарствами досліджуваного макрорегіону нині не є достатньо дослідженими.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Проаналізувати стан екології земельних угідь господарств населення Карпатського макрорегіону. Запропонувати механізм та передумови їх поліпшення.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Земельна та аграрна реформи в аграрному секторі Карпатського макрорегіону призвели до перерозподілу сільськогосподарських угідь у підпорядкування та власність господарств сільського населення. Саме тому вони покликані не лише забезпечувати належне використання, а й збереження, поліпшення та охорону належних їм земельних угідь, дотримуватись вимог екології. Слід зазначити, що, крім земельних паїв, які отримав селянин у результаті роздержавлення, паювання та приватизації земель колишніх колгоспів і радгоспів, він має нині в підпорядкуванні присадибні ділянки.

Зосередження переважаючого обсягу сільськогосподарських земель у користуванні та власності домогосподарств Карпатського макрорегіону потребує наукового аналізу, оцінки рівня їх використання, а також забезпечення заходів з їх збереження, поліпшення та охорони. Дані офіційної статистики засвідчують, що нині саме господарствами селян забезпечується близько 90 % виробництва молока, м'яса, вовни, картоплі, овочів, фруктів тощо. Завдяки дрібним господарствам селян нині в макрорегіоні певною мірою забезпечується наповнюваність ринку продукцією сільського господарства та організація процесу відтворення земельних ресурсів. Разом з тим, як засвідчують результати нашого дослідження, лише близько 15—17% господарств населення можне віднести до складу товарних. Всі інші організовують земельне господарство для забезпечення власних потреб у продуктах харчування, а також з метою утримання худоби й птиці. Вакуум продовольчих товарів сільськогосподарського виробництва забезпечується за рахунок імпорту з-за меж України, а також завдяки виробничій діяльності функціонуючих тут фермерських господарств, виробничих кооперативів, господарських товариств тощо.

Відтворювальний процес земельних ресурсів аграрного сектора, як відомо, включає не лише їх використання, а й проведення заходів зі збереження, охорони та поліпшення земель, що в кінцевому рахунку акумулюється в стані екології.

Слід зазначити, що характер відтворення земельних ресурсів господарствами населення в умовах сьогодення значно відрізняється від того, що мав місце у дореформений період. Йдеться про обов'язковість збереження та поліпшення екології земель АПК дрібними власниками. Така вимога випливає із засад реалізації сталого розвитку, які слугують своєрідним орієнтиром перспективи дрібного землекористування.

Сучасна ринковоорієнтована модель організації процесу відтворення земельних паїв, присадибних ділянок має бути зорієнтована на розв'язання триєдиного завдання, складовими

якого є: економіка, екологія, соціальні проблеми. Тільки в такій площині слід розглядати стратегію та перспективу подальшого розвитку господарств населення в аграрному секторі Карпатського макрорегіону.

Особливо важлива роль у контексті розв'язання триєдиного завдання належить заходам поліпшення екології земель, які знаходяться в підпорядкуванні домогосподарств досліджуваного макрорегіону. Така потреба зумовлюється, насамперед, тим, що більшість дрібних власників земельних паїв організовує відтворення земельних ділянок, що їм належать, орієнтуючись виключно на економічні результати господарювання. Екологія, соціальні негаразди залишаються поки що поза увагою дрібних власників приватизованих земельних ділянок. Зазначене пояснюється тим, що абсолютна більшість з них нині не усвідомлює важливості стану екології своїх земельних паїв та присадибних ділянок, в зв'язку з чим їх використання часто здійснюється інтуїтивно, наосліп, без будь-якого наукового супроводу.

Аналіз засвідчує, що на таких засадах воно збережеться на перспективу, оскільки нині в макрорегіоні практично відсутні інституції, які адресно займалися б обстеженням екології земельних ділянок домогосподарств. Запровадження екологічних засад до розвитку земельних господарств у аграрному секторі досліджуваного макрорегіону стане можливим лише завдяки створенню зусиллями влади адекватних інститутів, які предметно займалися б проблемами екології, відстежували її, вели постійний моніторинг та розробляли превентивні заходи, рекомендації щодо усунення екологічних небезпек. Це надзвичайно важливо, оскільки лікувати землю, не володіючи інформацією щодо рівня її засміченості, забрудненості, фізичного й агрономічного складу грунтів, неможливо й недоцільно. Такий інституційний супровід має бути організований державою, оскільки саме вона захищає інтереси найбільш цінного національного ресурсу — земельного фонду. Держава та її представницькі органи на місцях повинні забезпечити його адекватне фінансове, кадрове та організаційне функціонування.

Йдеться не про штучно надуману, чергову бюрократичну установу, що фінансується за рахунок коштів бюджету, а про введення до функціональних обов'язків землевпорядника відстежувати рівень екології земельних ділянок. Зазначене потребує значно розширити рівень їх знань не лише, що стосується організації земель, а й складових, за допомогою яких визначається стан й поліпшення екології. Очевидно, виправданим при цьому є обов'язкове введення відповідної інформації в земельний кадастр.

Досліджуючи стан екології земельних ресурсів аграрного сектора Карпатського макрорегіону важливою є також оцінка результатів впливу, на неї приватизації земельних паїв, присадибних ділянок, а також угідь, призначених під індивідуальне житлове будівництво.

Приватизація землі більшістю господарств населення нині розцінюється як вседозволеність, безконтрольність за її використанням, збереженням, поліпшенням та охороною зі сторони суспільства та органів місцевої влади. Такі засади до організації земельного господарства в Карпатському макрорегіоні призвели до зростання кількості забруднених і засмічених земельних ділянок, недовикористання їх в сільськогосподарському секторі економіки. Принагідно зазначимо, що в останні 5 років тут значно зросла кількість покинутих і необроблюваних земельних ділянок.

Оцінювання результатів приватизації земельних ділянок домогосподарствами Карпатського макрорегіону засвідчує, що інакше і не могло бути. Масова, тотальна, в абсолютній своїй більшості не підготовлена, поспішна приватизація угідь, призвела до дальнішого занепаду аграрного сектора.

Приватизація земельних паїв, присадибних ділянок, ділянок під індивідуальне житлове будівництво не забезпечила належного розв'язання економічних, екологічних та соціальних проблем, що накопичились на селі у дореформений та пострадянський періоди. Селянин краще жити не став, земельні угіддя не стали екологічно чистішими, що пояснюється значними помилками, допущеними у процесі проведення земельної реформи. Насамперед, це стосується організації процесу паювання. Право на основні масиви було визнано тільки за порівняно невеликою частиною громадян — тих, хто числився в списках працівників на дату розпаювання. Однаковий пай одержали й недавно прийняті особи, і працівники з багаторічним стажем, а тих, хто припинив роботу в господарстві до паювання, взагалі до уваги не взято [2, с. 106]. Таким чином, в основу критерію надання земельного паю, подальшої його приватизації було покладено не професіоналізм майбутнього власника, його організаторські здібності, матеріальне, фінансове, технічне забезпечення, фізичні можливості, а чисто механічний, популістський момент, завданням якого було повернення соціальної справедливості,

що була допущена колишньою владою в процесі формування та становлення колгоспів і радгоспів у 1939—1944 рр.

Невиправданим був також поділ цілісних земельних фондів колишніх сільськогосподарських підприємств на дрібні земельні ділянки, виокремлення їх в натурі із загального масиву на користь нових власників. Зазначимо, що розмір земельного паю в досліджуваному макрорегіоні вдвічі, а в окремих населених пунктах втричі менший в порівнянні з іншими областями України. Нині його розмір становить 0,5—0,7 га і включає в себе 3—4 земельні ділянки, що розміщені в різних земельних масивах, які значно віддалені між собою. Зрозуміло, що організовувати належним чином земельне господарство за таких умов практично неможливо. Зазначене стосується не лише, власне, виробничої діяльності, а й збереження та поліпшення екології земель, розв'язання соціальних негараздів на селі.

Протиріччя, що мають місце в організації земельного господарства господарствами населення Карпатського макрорегіону, потребують не лише адекватної наукової оцінки, а й прийняття радикальних заходів, які докорінно змінили б процес відтворення земельних ресурсів. У зв'язку з цим ми пропонуємо умовний поділ домогосподарств досліджуваної території на три групи. До першої (за нашими підрахунками, їх нараховується 3—5%) слід віднести ті домогосподарства, які вже нині зуміли належним чином організувати відтворення своїх земельних ділянок, успішно поєднуючи розв'язання екологічних, соціальних та економічних завдань. Більш ніж очевидно, що всі вони повинні мати статус публічності, адресності. Вони мають бути відомі в межах населеного пункту, району, області. Така потреба зумовлюється закріпленням за ними статусу недоторканості, а також наданої в міру необхідності допомоги місцевими органами влади, державою.

Друга група (15—17%) включатиме господарства населення, які переважно дотримуються вимог раціональної організації земельного господарства, забезпечуючи при цьому належний рівень екології земель, виконують заходи з їх поліпшення, збереження та охорони, розв'язують соціальні завдання. Такі господарства при наданні їм належної допомоги органами місцевої влади, державою зможуть значно поліпшити організацію земельного господарства. При цьому найважливішим завданням є адресне встановлення переліку таких господарств. Зважаючи на те, що в кожному населеному пункті жителі, місцева влада володіє об'єктивною інформацією щодо можливості організації земельного господарства кожним двором, сім'єю, практично не складно буде виявити та запровадити їх моніторинг.

Найбільш важливим завданням при цьому є оприлюднення та доведення до відома жителів населеного пункту критеріїв, за якими оцінюється приналежність господарства до даної групи. Причому інформація обов'язково повинна мати характер прозорості, доступності, зрозумілості та публічності. Принагідно зазначимо, що критерії повинні мати комплексний характер і охоплювати потенційні можливості домогосподарства належним чином розв'язувати не лише економічні, а й обов'язково екологічні та соціальні завдання.

До третьої групи мають бути включені домогосподарства, які не можуть належним чином організувати відтворення угідь відповідно до критеріїв сталого розвитку. За нашими розрахунками, дана група у АПК Карпатського макрорегіону є найбільш чисельною й об'єднує в собі близько 80% господарств населення. До її складу входять пенсіонери, сільська інтелігенція, особи, що є власниками землі на селі й проживають у містах, громадяни, які приватизували угіддя з метою подальшого їх продажу тощо. Саме ця група господарств завдає нині найбільшої шкоди екології земель та всьому довкіллю.

Дослідження засвідчують, що найважливішими чинниками, що спричинили деструктивність організації земельного господарства в третій групі, включаючи екологічні негаразди, є послаблення, а в окремих випадках відсутність контролю за використанням земель зі сторони держави та місцевих органів влади. Крім того, більшість господарств населення, що входять до третьої групи, не володіють нині достатньою мірою фінансовими, матеріальними, трудовими ресурсами, а також, що найбільш важливо, організаторськими здібностями та професійними знаннями.

Чинником, що негативно впливає на дотримання вимог екології, слід вважати також певну індиферентність, яка властива окремим селянам та органам місцевого самоврядування. Останні, як не дивно, займають позицію стороннього спостерігача за рецесійними процесами, що стосуються використання, збереження, поліпшення та охорони продуктивних сільськогосподарських угідь на селі.

Вихід із тупікової ситуації, що нині має місце в організації процесу відтворення земель домогосподарствами зазначеної групи, стане

можливим лише завдяки активізації органів місцевої влади, громадськості при прийнятті конкретних рішень щодо доцільності збереження таких земельних господарств.

Більш ніж очевидно, що прийняття адекватних рішень, які стосуються стратегії подальшого розвитку господарств населення, що входять до третьої групи, потребує: по-перше, внести відповідні зміни і доповнення до чинного земельне законодавства; по-друге, провести інвентаризацію земельного фонду домогосподарств, включаючи земельні паї, присадибні ділянки та ділянки, що виділені під індивідуальне житлове будівництво; по-третє, довести до відома дрібних власників земель інформацію, що стосується вимог організації земельного господарства, включивши до них один із найважливіших пунктів — дотримання вимог екології; по-четверте, встановити терміни, відповідно до яких зобов'язати господарства населення організувати відтворювальний процес відповідно до раціональних вимог; по-п'яте (що найважливіше) оприлюднити критерії та вимоги, недотримання яких спричинить деприватизацію земель домогосподарств, включаючи земельний пай та ділянки, що призначені під індивідуальне житлове будівництво. Таким чином будуть створені передумови для поліпшення використання, збереження та охорони земель, включаючи вимоги екології.

Пропоновані трансформаційні заходи дадуть змогу також по-новому організувати використання земель господарствами населення, що включені нами до третьої групи. Йдеться про поділ групи на дві частини. Першу складуть власники приватизованих земель, які зможуть по-новому налагодити відтворення їм земельних паїв, які їм належать. Другу складатимуть ті домогосподарства, в яких потрібно буде вилучити земельні угіддя, що ними не обробляються, пустують, забруднюючи та засмічуючи при цьому суміжні земельні масиви.

Деприватизовані земельні ділянки слід повернути у власність держави. Вилучення земель слід організувати таким чином, щоби сформувати цілісні земельні масиви. Зрозуміло, що формування нового земельного фонду не слід організовувати як разову акцію, компанію тощо. Потрібен достатньо тривалий (7—9 років) відрізок часу, за який вдасться в більшості сільських населених пунктах сформувати земельний фонд, який можна буде використати для створення на ньому сучасних сільськогосподарських підприємств, які організовували б відтворення земельних ресурсів із дотриманням вимог екології. Це аксіома, без виконання якої приватизовані земельні ділянки слід вилучати, оскільки існуюча організація земельного господарства в умовах зростання антропогенного та техногенного навантаження призведе до значного погіршення екології. Саме тому стратегія організації земельного господарства на новоствореному земельному фонді новими власниками й користувачами має бути спрямована, в першу чергу, на збереження та поліпшення екології.

Організатором зміни пріоритетів відтворення земельних угідь серед господарств населення всіх груп, а також нановостворених сільськогосподарських підприємств повинні стати місцеві органи влади, громадськість. Саме вони повинні визначити й довести до відома кожного власника та користувача, агроформувань вимоги і критерії використання їм земель, зберігаючи й поліпшуючи при цьому екологію, флору і фауну, не забруднюючи та не засмічуючи воду, ліси тощо.

Організація земельного господарства селянами з дотриманням вимог екології потребує, перш за все, дослідження кожної земельної ділянки, угіддя на предмет відповідності встановленим критеріям і стандартам, які адресно мають бути доведені до кожного власника або користувача. Нині ж, як засвідчують результати наших досліджень у аграрному секторі Карпатського макрорегіону, більшість господарств населення їх не знають або просто ігнорують ними. Складність полягає також у тому, що окремим домогосподарствам (особливо тим, що віднесені нами до третьої групи) не вистачає фінансових ресурсів, професійних знань, фізичних можливостей для виконання вимог збереження та поліпшення екології земельних паїв і присадибних ділянок, які їм належать.

Збереження та поліпшення екології господарств населення потребує проведення обстежень земель домогосподарствами, результати яких дали б можливість установити діагноз придатності, доцільності використання їх у сільськогосподарському виробництві. Йдеться про дослідження хімічного, біологічного, фізичного складу грунтів, встановлення рівня їх забрудненості та засміченості продуктами антропогенного та техногенного походження. Результати таких обстежень мають бути доведені до відома кожного домогосподарства. Одночасно з результатами обстежень кожної земельної ділянки, обов'язковою умовою має стати перелік заходів, які слід здійснити для регенерації природних властивостей досліджу-

ваного угіддя. Зважаючи на обсяги затрат, доцільність та значущість їх здійснення слід приймати рішення, що стосуються доцільності лікування земельної ділянки, вилучення її з обігу або консервації.

Усвідомлюючи надмірно великі затрати грошових коштів, праці, матеріальних ресурсів, які пов'язані з дослідженням екології земель домогосподарств, розробкою рекомендацій, доцільним є проведення заходів з об'єднання та укрупнення дрібних земельних паїв. Об'єднання та укрупнення земельних ділянок домогосподарств, а також земель, які не задіяні в сільському господарстві, стане однією з необхідних передумов на шляху їх дослідження (діагностики) щодо стану екології та запровадження постійного моніторингу. До речі, стан екології земель аграрного сектора доцільно відстежувати в динаміці, що дасть можливість проаналізувати дієвість та результативність заходів, спрямованих на його покращення. Зрозуміло, що досягнути цього можна завдяки запровадженню постійного моніторингу.

ВИСНОВКИ

Парадигмою організації земельного господарства громадян в умовах зростання техногенного та антропогенного навантаження на природні ресурси, включаючи земельні угіддя сільського господарства, є обов'язкове дотримання вимог екології. Така потреба зумовлюється тим, що регенеративні властивості земельних угідь з кожним роком погіршуються через недотримання багатьма дрібними власниками й користувачами земельних ділянок вимог екології. Про це переконливо засвідчує швидке зростання кількості еродованих, засмічених та забруднених земель, збільшення питомої ваги надмірно кислих земельних угідь у аграрному секторі Карпатського макрорегіону. Слід зазначити, що погіршення екології земель господарств населення спричинено впливом чинників як суб'єктивного, так і об'єктивного характеру. Щодо об'єктивних, то їх дія, як відомо, не залежить від дій, вчинків суб'єктів володіння та користування земельними ділянками. До їх складу слід віднести забрудненість, засміченість, отруєння земель АПК, що є результатом негативного впливу шкідливих підприємств і виробництв. Суб'єктивність погіршення екології зумовлена, насамперед, існуючою необов'язковістю, відсутністю належного контролю за використанням земельних паїв зі сторони суспільства, держави. Цим, очевидно, пояснюється те, що, одержавши у приватну власність землю, нинішній власник спрямовує свої зусилля виключно на досягнення власних матеріальних інтересів, що часто завдає шкоду екології.

Дослідження стану екології земель дрібних власників у аграрному секторі досліджуваного макрорегіону дають можливість умовно розподілити їх на три групи. Власники, що віднесені до 1-ої групи, в основному дотримуються екологічних, онтологічних, економічних засад організації земельного господарства. Друга група домогосподарств, при наданні їм адекватної допомоги зі сторони держави та місцевих органів влади, зможе також забезпечити раціональне відтворення земельних ділянок.

Третя група домогосподарств є найбільш багаточисельною, оскільки до її складу можна віднести до 80% нинішніх дрібних користувачів і власників угідь на селі. Саме вони завдають найбільшої шкоди земельному фонду АПК. З метою поліпшення екології організації ними земельного господарства доцільним є проведення інвентаризації земельних угідь, які їм належать, та запровадити постійний моніторинг за збереженням екології. Зрозуміло, що пропоновані преверентні заходи не забезпечать суттєвого покращення за дотримання вимог екології усіма суб'єктами господарювання, що входять до даної групи. В зв'язку з цим нині об'єктивно виникне потреба повторного перерозподілу земель АПК дрібних власників шляхом деприватизації, об'єднання та укрупнення земельних ділянок й формування завдяки цьому передумов, які дадуть змогу посилити роль та участь держави й місцевих органів самоврядування в організації заходів збереження, поліпшення екології земель АПК.

Література:

1. Молдован Л., Бородіна О., Юрчишин В., Пасхавер Б. і ін. Аграрний сектор: час принципово змінити орієнтири розвитку // Дзеркало тижня. — 2010. — №26.

2. Дієсперов В.С. Земля як головний природний ресурс сільських територій і країни /В.С. Дієсперов // Економіка АПК. — 2010. — №9. — С. 102—109.

3. Веклич О. Сектору екологічних товарів і послуг в Україні — спеціальний державний патронат/ О. Веклич // Економіка України. — 2010. — №3. — С. 27—35.

4. Скальський В.В. Органічне землеробство: проблеми та перспективи / В.В Скальський // Економіка АПК. — 2010. — №4. — С. 48—53.

Стаття надійшла до редакції 05.11.2010 р.